

Reflexe literatury včera a dnes s Evou Kantůrkovou

Prozaička, filmová scénáristka Eva Kantůrková v rozhovoru se spisovatelem Václavem Duškem.

Světová literatura se ve školách asi příliš neučí - v současné době dávají učitele přednost příběhům zlehýnka jednoduchým, účinně slohovým. Ve světě vznikají nová díla - hlásící se ke starým mistrům, u nás nedokážeme docenit geniálního Erbena, Sládka, Klostermana, a mnoho dalších. Proč?

Literatura působí a funguje v dobovém kontextu, prosadí se ta, která dané době odpovídá a kterou ta doba vyzařuje. To platí obecně, ale i osobnostně, a týká se to zejména českých klasiků, které zmiňujete. Protože proč číst „Znám křišťálovou studánku“ nebo „Dál, národe můj drahý, věčně dál!“, když prožitek se dneška vůbec netýká? Zůstala jen jména a biflované tituly děl, a student do díla nezasvěcený si jméno klidně přehodí. Necítím se být klasikem, ale jedna moje kniha, Přítelkyně z domu smutku, se stala maturitní otázkou. A v televizním vysílání, jehož literární kvizy měli maturanti zodpovědět, komentátor napovídal zoufale se rozpomínajícímu mladíkovi jméno autorky: „Ale ano, víte to! E.K.“, a mladík s úlevou vyhrkl: „Eliška Krásnohorská.“

Pokud jde o světovou klasiku, tam asi bude stav ještě zapeklitější: jednak je rozsáhlá a výběr je omezený, do učebnic se tedy vybírají díla významná zejména svou literární originalitou a estetickými objevy, což asi neláká mozečky zpohodlnělé zejména kriminálním čtením, pokud vůbec nějakým čtením; a jednak byla vytvářena v historických kontextech, zcela vzdálených vzdělanostnímu průměru dnešního studenta, a možná i učitele nebo profesora.

Nechtěla bych ale v tom trendu spatřovat cosi fatálního, dílo jednou napsané tu je, a i tu zůstává, ohrožit by je mohlo jen barbarské zničení knihoven, jak se to stalo ve starověku v Alexandrii a ve dvacátém století v Sarajevu; anebo jeho vymazání z elektronické paměti.

K zpřetrhání kulturní kontinuity (připomíná se mi obrovský literárněvědný, literární i čtenářský ohlas, jaký vyvolal objev Franze Kafky!) ale nedochází jakousi lidskou svévolí, nepřijímající jiné podoby literatury než tu zábavnou, je to jev podstatnější a souvisí s hlubinnou civilizační proměnou, v jejímž víru jsme se ocitli. Ale o tom je další otázka.

Hus vás jistě silně oslovil - pravdu dnes hledají všichni, úzce společenskou, všestranně politickou i čistě lidskou. Co by Jan Hus asi v parlamentu, či senátu, přítomným řekl, vidět je hádat se o nepodstatné, politikařit, lhát, vypínat se nad voliče?

Předně si myslím, že Jan Hus by nikdy nekandidoval do parlamentu nebo do senátu. Vládnoucí moc a politiku stroze odděloval od duchovního působení v církvi, vedl vysoké spory teologické a filosofické a vládnutí přenechával králi a arcibiskupovi. A většinu koncilních otců.

To ale neznamená, že by se k práci a vlivu parlamentu a senátu nevyjádřil. Když si tak jeho postavu, jak jsem ji poznala z jeho spisů a jednání, promítnu do Sněmovní ulice nebo do Valdštejnského paláce, napovídá mi, že by přešel jako nepodstatné zlobné výkřiky, sprostá slova, včetně těch prezidentových a premiérových, podrazy, výmysly a lhaní, osočování; pocházel z jaderného venkova jižních Čech a hospodský hulvátov stál už tenkrát jen za přezírání. Koho by se ale zastal: lidiček! jak jim v Betlémě říkával. Těch na ulicích, protestujících i bez domova, těch se žebráckými výplatami, těch využívaných k volebnímu politikaření. A co by řekl z kazatelny, pokud by nějakou měl? Nebo z katedry, pokud by mu ji univerzita popustila? Ze slov, jak jen on to uměl, by proti zvěcnění světa a proti zbožštění osobního zájmu a prestiže vystavěl chrám boží. Onu tak potřebnou úctu k posvátnému. Etický smysl evangelíí. Moc božího slova nad řečí církve.

A zašel by k Betlému, v tom čase bez kazatele, od Betléma by prošel dlouhou Husovou ulicí, z ní by nevábnými uličkami zahnul na Staroměstské náměstí, tam by opatrně obešel patetický Husův pomník, ulicí Dušní by vyšel na František a pod ním by si sedl na náplavku nad řekou. Přece z města, které miloval, zůstalo něco, co poznává: proměnlivá, chladivá, živá, nízká, domácká, bezpečná a přívětivá hladina vod, připlouvajících tam od jihu a nabírajících do sebe s říčkou Blanící i husinecký potok.

Literatura prý upadá, kdekdo píše a málokdo čte. Autoři se snaží zviditelnit i za cenu bulvárních prožitků a politických přehmatů. Morálka nic neznamená - možná sprosté slovo.

Bývaly doby, kdy kolem literatury, kolem jazyka a díky jemu se sjednocoval národ, šířilo se národní povědomí a zpevňovalo národní bytí. Dnes na zlomu věků se vytvářejí povědomí jiná, ještě ne zcela uchopená názorem, filosofií, přírodními a jinými vědami, historickým pocitem, povědomí spíš tušená a pociťovaná i jako nepřátelská. Literatura ani nemůže dosáhnout té společenské síly, kterou mívala, sám charakter toho zlomu jí bere úlohu nositelky vizí, stává se spíš utěšitelkou nebo bavičem znejistělých mas. Pokud vůbec masy čtou. (Jako výjimku bych uvedla jasnozřivý Haklův román Umina verze.)

Spisovatel, který chce uspět na trhu oblíbenosti, vždycky musel a dnes obzvlášť musí vyjít vstříc čtenářské potřebě, a není nic nemorálního na tom, ulevit čtenáři třeba satirou (kež by ale byla tak velkolepá jako Švejk). Nebo mu nenamáhat mozek a psát v jeho intencích stylem popisného naivního realismu; za První republiky se takovým oblíbeným románům, milostným i historickým, říkalo ve vznešené literární společnosti literatura pro služby, a kdo chtěl literatuře udržet dobré jméno, k takovému psaní se nesnížil; dneska styl naivního realismu nejen vede tabulky prodejnosti, ale získává i literární ceny.

Zlom věků uchystal literatuře i jiné úskalí než nutnost středoproudě se zviditelnit. Jejím konkurentem se stal sám démos, onen opěvovaný lid, lákaný občanským právem k voličským urnám, a stejným právem

pak volaný na náměstití, aby proti obsahu těch uren protestoval. Síla však vábí sílu, jedna se druhou násobí, a síla googolových informací a jutuberových a jiných internetových serverů se demokraticky přirozeně propojuje se silou rozjitřených mas. No není to nádhera, pověsit na web rodinnou fotografii, případně svou fotku ve spodním sporém prádle na odív stovek přátel? A není to paráda, moci se vyjádřit k různým facebookovým textům a stát se součástí diskuse, v níž se čistí ponorná řeka názorového a jiného odpadu? Jsem jutuber, a kdo je víc! Doba stranící individuálnímu zájmu před etickým pravidlem, někde dokonce před obyčejným vkusem, klade před člověka dotud nepoznanou velkolepou možnost: předvést širšímu společenství, než je místní hospoda, svou nicotnost. Tady mě máte, a snězte si mě se vším všudy. Nicota se stává hrdou svým zveřejněním. A tady někde literatura ztrácí svou moc, proč číst, když mohu rovnou psát! Teď nikoho neurážím, nejsem elitář, já veřejnou účast a projev každému přeji, ale kdybych byla miň zdvořilá, některé přátelské výkřiky bych citovala. Panečku, to by byla literatura!, zdemokratizovaná až po posledního přítelíčka. Včetně facebookových výlevů leckterého politika.

Vedou se diskuse o umělé inteligenci, o robotech, o vytlačování reálného světa světem umělým; někdo proměňám, jejichž podoba je v nedohlednu, přikyvuje a radí přidat se, přizpůsobit se, zglobalizovat se, někdo varuje, naposledy jedna z nejmoudřejších hlav současného světa, nedávno zemřelý Steven Hawking. A plujeme na té urvané kře všichni, bez internetu se neobejde ani pouliční prodavač párků, jinak by platil finančáků pokutu, a ani nakladatel: líp se prodá knížka do čtečky než papírová na pultě. Dokonce, zjistila jsem, internet funguje na literárním trhu tak skvěle, že si knížku ani koupit nemusíte: pro váš literární přehled postačí bohaté reklamy a záložkové recenze.

Literární soutěže a ocenění nemusí nutně představovat zaručenou kvalitu - posuzovatelé se však tváří neomylně. Lehkost úsudku přebírají i studenti. Zkrácení známých románů má pomoci, aby texty nezahltily už tak přesycenou mysl - a při besedě mladý spravedlivý, pravil - že on dává přednost románům nekráceným... i nedalo mi, dědkovi, a povídám, dobře, vyjmenujte mě pár jmen hrdinů - oj, oj, nevěděl.

Literární soutěže a různá ocenění nutně přebírají obecné pravidlo vycházet vstříc většinovému vkusu, a dokonce se myslím, že většinový vkus zastávají i vyhlašovatelé cen a soutěží, a nejen literárních, i filmových. Nedávno někdo napsal, že Český lev zplyšovatěl, a televize, i veřejnoprávní, přijaly za svůj programový kánon číslo jedna diváckou sledovanost. Zase to nepíšu přezíravě, jen sleduji, jak hluboce zasahuje zkomerčnění i kulturu: co nepřinese zisk, to ať by raději neexistovalo.

Četla jsem nedávno dost zlověstnou studii britské literární vědkyně Pip Thorntonové o tom, jak nadvláda reklamy nutí i nejsolidnější internetové weby vybírat klíčová slova svých hesel podle jejich obchodovatelného významu. Webový jazyk rozlišuje slova na ekonomicky výhodná a nevýhodná, jsou podle toho i finančně ohodnocována, kolem výzkumu a užívání jazyka a klíčových slov na webu prý vzniká celý lingvistický kapitalismus. „Podřízením se ceně za použití slov,“ píše Thorntonová, „je jazyk nejen ochuzován, ale i nově utvářen, zjednodušován podle pravidel finanční gramatiky....Slova jsou sémanticky vyprázdněna, relevantní není poetická kvalita, bohatá slovní zásoba nebo kreativní zaházení s jazykem, ale frekvence použití slov a schopnost ekonomicky upoutat. Slova, jež se vztahují k ekonomické sémantice, mají větší obchodní význam a cenu.“ A pilnému uživateli například slovníkového webu ulpí v paměti výběr klíčových slov, určovaný ne možnostmi jazyka, ale čistě reklamním zájmem, zmasovění internetu splývá i v oblasti jazyka se zdroji finančního zisku, a my se nepostřehnutelně, pozvolna, aniž bychom to mohli sledovat a ovlivnit, dostáváme do zajetí primitivismu. A nejen jazykového.

Jistěže vedle užtkového literárního proudu vycházejí i díla, která se nepodřizují ekonomickému teroru, jsou ještě idealističtí nakladatelé, kteří se utěšují, že možná, třeba, asi vydávají knihy pro budoucnost, a jsou

autoři, kteří jako by obnovovali někdejší samizdat: když chudý nakladatel nezíská veřejný grant, podpoří si vydání knihy sami. Vzniká tak nezmapovaná kulturní vrstva, proti které literární kritici, podřízení ať osobním averzím, ať jiným důvodům, používají v masových informačních prostředcích vsutku demokratický způsob cenzury: prostě dílo zamlčí. Historie má zlomyslný zvyk se opakovat: co kdysi nelítostnými způsoby potlačovala mocenská ideologie, to jemnějšími způsoby umožní ten tak oslavovaný a prý doširoka otevřený trh. A takhle, podotýkám, nepláču za sebe, občas se podaří knihou režim nakopnout a vyvolat čtenářský zájem, jen mě stav světa nutí přemýšlet například o tom, kdo asi by dnes vydal Vančuru; anebo ještě hůř: co asi by se z Vančurových knih krátilo, aby byly dostupné pohodlným mozečkům.

(Ukázka z filmového zpracování románu Evy Kantůrkové Přítelkyně z domu smutku, brilantně převedeného do filmové podoby režisérem Hynkem Bočanem.)

V dravém proudu času píše život neuvěřitelné romány. Politická garnitura nás přesvědčuje o nedokonalosti a nedoučenosti, za pultíky moci kvoká dojmologické poznatky z druhé ruky, pere prádlo v děravých neckách a bez mýdla. Jak zůstat vlastencem při pohledu na zoufale nepoučené, jak se nepodivovat nad drzostí politických batolat. Napsat snad román - po nás potopa?!

Kdysi jsem se rozhodla napsat politický román, a tři čistě literární postavy jsem odvodila od vnějších projevů osobností živých; tyto předobrazy se v literárních postavách našly a dodnes raději nezkoumám, co jsem sobě a zda vůbec něco jsem tou knihou způsobila. Tenkrát, když kniha vyšla a já byla zavedený autor, se jeden významný literární kritik rozhodl můj příliš provokativní text nerecenzovat (byl tak slušný, že mi důvody napsal), a nedávno jsem ve velkém televizním dokumentu zachytila rozčilenou reakci jednoho svého předobrazu na charakteristiku jedné z postav. Když si ty tři vymyšlené muže promítnu do dnešního reálu, sice zjišťuji, že tak úplně jsem se nemýlila, u dvou postav jsem byla naopak velice přesná, a současně vím, že dnes bych váhala podobnou knihu napsat. Ne kvůli riziku, riziko je spisovatelův denní chleba, ale protože v mojí představě má mít literatura dalekosáhlejší dosah. Má působit jako umělecké dílo, ne jako skrytá společenská kritika.

Problém zasahovat literárním dílem do skutečného světa nespočívá jen v daných možnostech knihy, jestli vyjde, jestli zaujme, jestli se prodá; problém je v knize samé. Dokáže umělecké dílo bezprostředně ovlivnit skutečnost? A nejen tím, že se kdysi pod dojmem jednoho díla mladíci stříleli. Anebo jinak: má literatura použít neumělecké prostředky a postupy, aby skutečnost bezprostředně ovlivnila? Anebo úplně jinak: jak veliký talent by to musel být, aby geniálním literárním dílem zpodobil například dnešní český reál? Zatím se žádný Jaroslav Hašek nevynořil, i když, v tom s vámi souhlasím, našel by tu i svého feldkuráta Katze, i svého císaře pána a jeho rodinu.

Vím, že být vizionářem není lehké, přesto se ptám, jak vidíte budoucnost této podřipské líbezné země, co Evropa míru a prosperity, světový pořádek bez válek - a jak mají tvořit noví

autoři nepodléhající roztodivnému vkusu.

Vize? Problém dnešních občanských většin, které určují podobu našeho světa, tedy většin naší civilizace, je v tom, že žádná vize je nenese. Totiž: nesla by, kdyby naše civilizace bez výhrad a strachu přijala a porozuměla současnému přeformování všeho, co dosud vytvořila. Žijeme na civilizačním zlomu, odkud je lépe vidět dozadu, než dopředu; jsou myslitelé, kteří varují před následky tak obrovitých proměn, vědeckých, finančních, společenských, mocenských, a jsou jiní, kteří možná, asi, snad chápou smysl a nutnost přijetí té proměny.

Aspoň mně se už po několikáté stalo, že jsem marně polemizovala vlastním textem proti textům Václava Bělohradského: buď mi unikal jejich skrytý dosah, anebo Václav Bělohradský nad jiné umně ten dosah skrývá. Protože lze v dnešní situaci jednoznačně prohlásit, že, abychom obstáli ve všech podobách globalizačních proměn a abychom si nezničili budoucnost, musíme se k nim přidat, přilnout k nim, rozvíjet je, obrozovat? Když se při tom nabízí k úvaze tolik nesrovnalostí: například otázka, jaký instinkt to žene naši civilizaci do vytváření oligarchických systémů? Protože demokratický a liberální systém není s to ten historický vír zvládnout? Anebo otázka jiná: nehrozí od umělého digi a wifisvěta a od zavádění umělých mozků pád pod dosaženou vzdělanostní a kulturní úroveň? Mně například jako důvod k nejistotám stačí fakt, který konstatoval jeden z příslušných vědců, že umělá inteligence není schopná zobecňovat.